

# Крути 1918

**Автор:**

Костянтин Тур-Коновалов

Крути 1918

Костянтин Тур-Коновалов

Січень 1918 року видався холодним. До Києва наближаються більшовицькі загони. Сини генерала контррозвідки УНР Олекса та Андрій до нестями закохані в інститутку Софію, але обидва мусять стати на захист молоді держави та рідного міста. Несподівано спалахує повстання на заводі «Арсенал», і на боротьбу із заколотниками відправляють усе боездатне військо. Супроти численної армії Муравйова на станції Крути лишаються тільки необстріляні студенти і юнкери, серед яких і Андрій. Сто років тому, як і сьогодні, без страху й сумнівів вони приймуть бій за найдорожче...

Костянтин Тур-Коновалов

Крути 1918

© Тур-Коновалов К., Лісовикова О., 2018

© Good Morning Film, за підтримки Держкіно, фото, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

Дизайнер обкладинки Сергій Прокопчук, Image Laboratory LOOMA

Фото на обкладинці Костянтина Мохнача

Фото на вклейці Євгена Власова, Богдана Дієва, Ганни Бешкенадзе

\* \* \*

Борцям за свободу України присвячується

Вони хотіли жити у вільній країні

Такі часи, що навіть святій людині частіше потрібен пістолет, аніж молитва.

Карл Густав Еміль Маннергейм

Лише вільний громадянин має вітчизну; раб, кріпак, підданиць деспота мають тільки батьківщину.

Анатоль Франс

Від автора

Розповідь про криваві події під Крутами 1918 року потребує кількох передмов. Адже сплигло вже сто років, і Першу світову оповив серпанок історії. Мало кому відомо, що відбувалося на той час на теренах нашої прекрасної Батьківщини. А вже про те, хто й скільки разів переписував історію на догоду владі, що часто змінювалась, я й не згадуватиму. Саме тому спочатку розповім про те, що значила Перша світова війна для країни, і про те, що на ту пору значила наша країна для світу. Повір мені, вдумливий читачу: після кількох сторінок передмов

ти значно краще зрозумієш не лише те, ЩО САМЕ сталося біля залізничної станції того січневого дня, а й ЧОМУ це сталося. А відтак повніше усвідомиш, що насправді значив той бій.

І ще: цей роман не є ані цілковито вигаданим, ані винятково документальним. Проте читач знайде тут і карту подій, і цитати з розповідей очевидців, і навіть газетні вирізки. Сто років в історії – багато це чи мало?

## Передмова перша. Перша світова та Україна

На початку XX століття небачене загострення суперечностей між великими державами призвело до початку Першої світової війни. У ній протистояли два військові блоки: Антанта (Франція, Велика Британія, Росія) і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія). Приводом для війни стало вбивство спадкоємця австрійського престолу Франца-Фердинанда 28 червня 1914 року, скоєне, як прийнято вважати, сербськими націоналістами. Німеччина та Австро-Угорщина були краще підготовлені й скористалися конфліктом із Сербією, щоб розпочати війну, яка невдовзі охопила мало не цілий світ.

Перша світова війна тривала понад чотири роки, в неї було втягнуто 38 країн з 59, що існували на той час, і півтора мільярда осіб – ледь не три чверті населення планети. Під багнет поставили 65 мільйонів осіб, з яких приблизно 10 мільйонів загинуло, ще приблизно 20 мільйонів було поранено. Майже такі самі жертви були серед мирного населення. Антанта диктувала світу свої умови, принципи поділу чужих теренів, захоплення колоній, освоєння ринків збуту, джерел сировини, нищення чужих націй – власне, саме через це й спалахнув кривавий конфлікт, що давно дозрівав.

1 серпня 1914 року Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня – Франції, 4 серпня у війну вступила Велика Британія. У Європі виникли Західний і Східний фронти.

Кожна держава, вступаючи в цю війну, мала свої, далекі від миролюбних, цілі. Німеччина прагнула розгромити Англію, позбавити її морської могутності, переділити французькі, бельгійські та португальські колонії й затвердитися у багатих арабських провінціях Туреччини; воліла послабити Російську імперію,

загарбати її польські губернії, Україну та Прибалтику, позбавивши виходу до Балтійського моря.

Австро-Угорщина розраховувала, захопивши Сербію і Чорногорію, запанувати на Балканах та заволодіти частиною польських губерній Росії, Поділлям і Волиню.

Росія вступила у війну з Німеччиною й Австро-Угорщиною, домагаючись вільного виходу чорноморського флоту через Босфор і Дарданелли до Середземного моря та приєднання Галичини й територій у нижній течії Німану.

Напередодні та під час Першої світової війни великі держави Заходу накидали оком і на Україну. Вона посідала певне місце в стратегічних планах німецької буржуазії та великих землевласників щодо створення «Великої Німеччини» як колонія, що багата на сільськогосподарську продукцію, вугілля, руду та іншу сировину. Про захоплення України мріяли й панівні кола Австро-Угорщини, сподіваючись перетворити її на складову частину «Великої Австрії», щоб розв'язати за її рахунок власні проблеми, яких накопичилося чимало. Жодна імперія навіть не припускала можливості, що Україна має самостійно вирішувати власну долю та розбудовувати національну державність.

Три політичні групи, що існували на той час у Німеччині, прагнули різних наслідків звитяжної війни. Пангерманська ліга та Партія Вітчизни мали на меті знищити Російську імперію, принаймні посунути її кордони далеко на схід. Існування незалежної України вони розглядали лише в рамках німецької експансії на схід. Пангерманісти передбачали німецьку колонізацію Галичини та Чорноморського узбережжя. Друга група, журналістсько-академічна, виступала за надання незалежності неросійським народам Російської імперії. Україна потенційно мала стати головним форпостом у Східній Європі, тобто перешкодою для експансії Росії на захід. І, врешті, третя група, що її очолював професор Отто Герш, розвивала політичний курс Бісмарка на підтримання добросусідських відносин із Росією. Вона виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою.

Оточення кайзера та штаб-квартира збройних сил маневрували між поглядами трьох груп. Канцлер брав до уваги можливість створення й підтримання революційних національних рухів у царській імперії. У меморандумі німецькому послові у Відні він згадував про наміри Німеччини розпочати повстання в Україні та створити з України, Польщі, Прибалтики й Кавказу буферні держави.

Парадоксально, але Берлін схилявся до того, щоб підтримати національне самовизначення, попри небезпеку поширення національних рухів на територіях, що перебували під його контролем.

Зацікавленість Німеччини в Україні стрімко зростала упродовж 1917 року. Поволі зникав елемент двоїстості в українській політиці Берліна. Відповідно до офіційних німецьких умов миру, що датовані 19 серпня 1917 року, окрім визнання знову створеної Польської держави Німеччина мала обстоювати права на суверенітет України, Фінляндії, Балтійських провінцій, Фландрії, Ірландії, Єгипту й Персії.

25 жовтня 1917 року вималювалися німецькі плани щодо подальшої долі України. З огляду на її винятковий економічний потенціал, армія мусила захищати німецькі промислові інтереси в Україні. Відокремлення України від Росії мало значно послабити колишню імперію, відокремити її від Балкан та чорноморських проток і забезпечити для Німеччини сухопутний прохід Балканами на Близький Схід. Отже, саме армія ініціювала нову німецьку політику щодо України. Проте реалізацію нової стратегії утруднювали блискавичні політичні зміни в самій Україні.

Тим часом активізувалась і українська політика Австро-Угорщини: монархія Габсбургів володіла «українським П'ємонтом» – Галичиною, а дехто з політиків у Відні плекав надію за сприятливих обставин приєднати й Наддніпрянську Україну.

У листопаді 1914 року австрійський міністр закордонних справ писав: «Наша головна мета в цій війні полягає в тривалому послабленні Росії, отож у разі нашої перемоги ми розпочнемо створення незалежної від Росії Української держави».

Відповідно до австрійського плану, відокремити Україну від Росії передбачалося вже від перших днів світової війни. Водночас було зрозуміло, що майбутня Україна має бути насправді незалежною, а не підконтрольною Відню – монархія могла не витримати приєднання 30 мільйонів українців. Найбільшу підтримку мала ідея перетворення Східної Галичини на центр українських культурних спрямувань.

Іншими словами, Австро-Угорщина не була зацікавлена в тому, щоб і так занадто довгий кордон із Росією ще подовшав після війни. Захопивши Польщу, Відень

отримав би більшу частину російсько-німецького кордону, а отже, лінія протистояння Росії з Австро-Угорщиною подовжилася б, а з Німеччиною – навпаки, скоротилася.

Розв'язати проблему могла б незалежна Україна між Дніпром і Дністром, яка відокремила б Австро-Угорщину від Росії на півночі. Таким чином, про відсутність протекторату Австро-Угорщини над Україною та одночасну окупацію Польщі свідчить таке: 1) зона протиріч із Росією залишатиметься значною; 2) зона протиріч із Румунією може зрости вдвічі: у разі захоплення Бессарабії Румунія стане сусідкою Австро-Угорщини на сході; 3) військові плани перевершують можливості країни; 4) надміру важко, майже неможливо в один і той самий час вести польську та українську політику; встановлення кордону між Польщею й Україною створить для Австро-Угорщини нерозв'язну проблему.

Але без протекторату неросійської частини незалежна Україна буде неспроможна протистояти Росії або стрімко перетвориться на радикально-соціалістичну республіку, що також не влаштовувало Відень. Здобута внаслідок мирного договору автономія України була б фікцією за умов російського панування; Росія знову б русифікувала її чи розпочала нову війну. Залишалися такі можливості: а) Україна під протекторатом Німеччини; б) Україна під загальним протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини; в) самостійна унія України з Румунією.

Україна під протекторатом Німеччини мала б ту перевагу, що німецько-російський кордон, а також німецько-російські суперечності набули б значніших масштабів, соціалістичні тенденції українців зазнали б потужного військового тиску і німецька торгівля отримала б широкий і зручний шлях через Чорне море в Азію, а отже, на Балканах запанував би лад. Прийнятною була б персональна унія України з Румунією, внаслідок якої припинилася б експансія Румунії на схід, ця держава втратила б багатонаціональний характер і рано чи пізно вступила б у тривалу смугу конфліктів з Росією.

Найменш бажаним був спільний протекторат Австро-Угорщини та Німеччини над Україною, хоча в крайньому разі його теж можна було розглядати – в такій моделі Австрія створила б цивільну адміністрацію в Україні, а Німеччина взяла б на себе формування армії. Загалом німецький протекторат над Україною вважався б цілком задовільним з огляду на те, що сама Австро-Угорщина на це не спроможна (за одночасної окупації Польщі) з політичних і військових причин, та й інакше існування України – без допомоги неросійської сили – неможливе.

Політиці Відня щодо України була притаманна потаємність. Ще в грудні 1914 року керівництво Спілки визволення України (СВУ) вказувало на необхідність офіційної заяви Центральних держав про те, що після розгрому Росії вони сприятимуть створенню вільної та незалежної Української держави.

У серпні 1915 року Загальна Українська Рада[1 - Загальна Українська Рада – загальноукраїнська політична організація, заснована 5 травня 1915 року у Відні для представлення в Австро-Угорщині політичних інтересів усього українського народу (а не лише підлеглих Габсбургам галичан) під час Першої світової війни. Очолював її майбутній прем'єр-міністр Західноукраїнської Народної Республіки Кость Левицький. Діяла до 4 листопада 1916 року. (Тут і далі прим. ред.)], тісно пов'язана із СВУ, звернулася з пам'ятною запискою до вищого військового командування Австро-Угорщини. Автори документа наголошували на своєму прагненні не відокремлювати українські землі від австро-угорського державного організму, а навпаки: збільшити його за рахунок російської України. Вони вважали, що наступ центральних монархій не слід зупиняти на лінії Бугу, а продовжити до Дніпра й Чорного моря, щоб звільнити українські терени від російського панування й заснувати автономне державне утворення, тісно пов'язане з Центральними державами. Далі зазначалося: відокремлення Балтійських провінцій та Польщі не послабить Росію аж так, щоб вона припинила погрожувати Центральним державам. Єдиним шляхом послаблення Росії буде відокремлення від неї всієї України чи принаймні більшої її частини. У зв'язку з цим майбутня Українська держава мала шукати гарантій свого існування винятково в Центральних державах. На думку авторів документа, між Україною і Центральними державами немає й у майбутньому не виникне суперечностей. У політичній та економічній царинах Україна виграє від об'єднання з Центральними державами, адже природна експансія українського народу віддавна спрямована на схід і південний схід.

Попри вірнопідданські заяви Спілки визволення України та Загальної Української Ради, австрійське сприйняття ідеї незалежності України в роки війни змінилося від доброзичливого до прохолодного й навіть ворожого. Офіційний Відень негативно поставився до плану збільшення Легіону Українських січових стрільців, заборонивши СВУ агітувати серед полонених українських вояків, і поволі зменшував підтримку його діяльності. У січні 1915 року віденське міністерство закордонних справ видало інструкцію щодо зв'язків із українськими організаціями, де зазначалося, що СВУ повинна перенести свою штаб-квартиру з Відня до нейтральної країни.

Утім, найнеприємнішою несподіванкою для українських організацій виявився план створення Польського королівства, до складу якого мали увійти українські землі. Це означало, що в австрійській політиці українське питання перемістилося на другий план. Отож українська політична орієнтація поступово почала набувати пронімецького характеру.

Унаслідок революційних подій у Росії 1917 року українське питання постало, з погляду Німеччини й Австро-Угорщини, зовсім в іншому світлі. Принципово важливим було те, що українська демократія від початку революції виступила проти ідеї цілковитого відокремлення України від Росії, характеризуючи її як «удар у спину російській демократії». Українські політики не визначилися щодо кордонів майбутньої України. Значна частина населення виступала за спільні дії з «материнською землею», а надто проти зовнішньої загрози.

Враховуючи ці обставини, у Відні випрацювали такий девіз для військ, які вступають в Україну: «Наразі ми ведемо оборонну війну, прагнемо справедливого для всіх учасників миру, ми не втручаємося у внутрішні справи сусідніх народів, навпаки: надаємо цим народам можливість самим вирішувати свою долю». Відзначимо, що такі рекомендації віденський дипломат надав ще в серпні 1917 року – задовго до підписання Брестського миру та появи військ Центральних держав на території Української Народної Республіки.

Отже, за умов докорінної зміни курсу української політики, Австро-Угорщина підійшла до рубежу – Брестських перемовин із делегацією Української Народної Республіки та підписання «хлібного миру» з Україною.

Українська делегація розпочала перемовини у Брест-Литовську в перші дні січня, а в ніч проти 27 січня[2 - За новим стилем 9 лютого.] 1918 року було підписано мирну угоду між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною – з іншого. Брестський договір проголошував закінчення війни між УНР та державами Четверного союзу. Було встановлено кордони України на заході та північному заході. Вирішено питання про військовополонених. Врегульовано економічні стосунки між країнами-учасницями.

У Бресті було також складено таємний протокол між УНР та Австро-Угорщиною щодо майбутньої долі українських земель у складі Австро-Угорської монархії. Офіційний Відень зобов'язався не пізніше ніж 20 липня 1918 року запропонувати обом палатам свого парламенту законопроект про створення окремого



коронного краю Східної Галичини і Буковини. Тим часом УНР законодавчо гарантувала права польського та німецького, а також єврейського населення в Українській республіці.

Війна, що розпочалася, принесла чимало лиха українцям, які опинилися по різні боки барикад: мешканців Галичини та Буковини призивали до австрійської армії, а в російському війську було декілька мільйонів наддніпрянських українців. Крім того, військові дії розгорталися на власне українських землях.

Уже на початку війни український національно-визвольний рух зазнав жорстоких переслідувань з боку царського самодержавства. Було закрито «Просвіту», українські видання, зокрема газети «Рада», потім «Дзвін», «Україна», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Записки українського наукового товариства» тощо. М. Грушевського, який повернувся з Австрії до Києва, було заарештовано й заслано спочатку в Симбірськ, тоді в Казань і нарешті – в Москву, де він і жив до лютого 1917 року.

Царат планував, захопивши Галичину, знищити в ній осередок «українського сепаратизму», «мазепинщини». Після вступу царських військ у західноукраїнські землі на території Галичини та Буковини було створено військово-генерал-губернаторство на чолі з графом Бобринським.

Зазнала утисків і греко-католицька церква, чимало її служителів було вислано в глиб Росії, її прибічників намагалися навернути у православ'я. У вересні 1914 року зі Львова вивезли до Суздальського монастиря А. Шептицького, й там він перебував до повалення царату, здобувши авторитет серед своїх земляків безстрашною поведінкою. Шовіністична політика царської окупаційної адміністрації в Галичині обурила демократичну громадськість. Виступаючи з трибуни IV Державної думи, П. Мілюков назвав її «європейським скандалом», логічним продовженням політики уряду щодо українського руху в імперії.

Для народів, втягнутих у збройний конфлікт, участь у ньому завжди обертається тяжкими наслідками. Для українців, як пригнобленої нації, позбавленої власної державності, війна стала справжньою трагедією. Перебуваючи під владою династії Романових, вони мусили надати російській армії 3,5 млн солдатів, тимчасом як австро-угорське військо поповнилося 250 тис. осіб, мобілізованих із Галичини. Молоді українці мусили дивитися у рушничний приціл один на одного як на ворогів з окопів ворожих сторін, помирати за чужі ім інтереси.

У серпні 1914 року російські війська розпочали успішний наступ у Галичині й 3 вересня вступили у Львів. У Галичині було створено генерал-губернаторство. Серед справ губернатора графа Бобринського були зросійщення, переслідування греко-католицької церкви, навернення силоміць греко-католиків у православ'я. Російська армія продовжувала наступ і захопила майже всю Галичину, у березні 1915 року загарбавши потужну австрійську фортецю – Перемишль. Становище росіян видавалося непохитним, та насправді успіхи було здобуто дуже дорогою ціною. Російська армія зазнала великих втрат, навесні 1915 року вже відчувалася нестача артилерійських снарядів, гармат і навіть рушниць. За таких обставин у квітні 1915 року розпочався наступ австро-німецьких військ у Галичині. Уже в червні у їхніх руках опинилася вся Галичина та частина Волині, й деморалізована російська армія поспіхом відступила. Разом із нею відступила цивільна адміністрація та поїхали десятки тисяч мешканців, що рятувалися від репресій з боку австрійців. Сотні сіл було спалено, щоб залишити ворогові лише пустку. Нашвидку евакуювали підприємства та навчальні заклади, навіть порушували питання про евакуацію Києво-Печерської лаври, але до кінця 1915 року стало зрозуміло, що Київ залишиться в руках Росії. Фронт стабілізувався, завдати поразки Росії, вивівши її з війни, Німеччині та її союзникам не вдалося.

У 1916 році німецьке командування активізувало військові дії на Західному фронті. Росія скористалася перепочинком. Війська Південно-Західного фронту під керівництвом генерала Брусилова 3 червня 1916 року прорвали австрійську оборону й наново захопили Буковину та Галичину. Проте резервів, щоб закріпити успіх, російське командування не мало, і війська знову вимушено перейшли до оборони.

На захопленій території було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. На відміну від подій 1914–1915 років, місцеве українське населення не зазнало значних національних і релігійних утисків, але ставлення до нього було доволі підозрілим. Вважали, що вплив «мазепинщини», як і раніше, залишається помітним. Уже після повалення самодержавства, у березні 1917 року, Тимчасовий уряд затвердив Д. Дорошенка крайовим комісаром Галичини й Буковини, і той призначав на адміністративні посади українців, сприяв відродженню сільського та міського самоврядування, відкриттю кооперативів, національних шкіл, добродійних установ.

4 серпня 1914 року емігранти з Наддніпрянської України заснували у Львові «Спілку визволення України» (СВУ), що мала на меті створення незалежної Української держави. Вона взяла на себе функцію представництва інтересів

майбутньої України. Члени СВУ сконтактувалися з урядами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Швейцарії, Швеції та низки інших країн.

СВУ розгорнула активну видавничу діяльність різними мовами, інформуючи весь світ щодо необхідності розв'язання українського питання.

У 1914 році на західноукраїнських землях було створено Легіон Українських січових стрільців. Біля витоків цієї військової організації стояли політичні діячі, які орієнтувалися на Німеччину й Австро-Угорщину – країни, що розраховували на поразку Росії. На уламках імперії мала постати незалежна Українська держава. Ядром її майбутніх збройних сил мали бути Січові стрільці. Формування організації відбувалося на добровільних засадах – уже за перші два тижні записалося 10 тисяч чоловіків, але австрійці обмежили особовий склад до 2 тисяч.

Українські січові стрільці взяли участь у бойових діях у Карпатах, де в травні 1915 року зупинили російський наступ. У листопаді того-таки року українські війська затримали росіян біля міста Бережани. Під час боїв січові стрільці зарекомендували себе як дисципліновані та вправні вояки, виявили героїзм і взаємовиручку.

Після Лютневої революції в Росії розпочалося братання Січових стрільців і українців, що перебували з російського боку фронту, а після підписання Брестського миру Січові стрільці разом із військами Центральної Ради вели війну з більшовиками. Пізніше з полонених галичан і буковинців у Східній Україні було створено Перший курінь Січових стрільців. Січові стрільці стали одним з найбільш боездатних українських формувань, вони брали участь у боротьбі з більшовиками, білогвардійцями та поляками. Пізніше з офіцерів-січовиків Коновалець створив Українську військову організацію, що стала основою Організації українських націоналістів.

Наприкінці 1916 – на початку 1917 року стало цілком очевидно, що виснажена економіка Росії перебуває на межі катастрофи. Зокрема, до цього часу в Україні металургійні підприємства не давали необхідної кількості металу для оборонних заводів, хронічно бракувало вугілля та руди, не були завантажені роботою інші галузі промисловості. Залізниці не могли впоратися навіть із військовими перевезеннями, на підприємствах стрімко впала продуктивність праці, погіршилась якість товарів, оскільки кваліфікованих робітників мобілізували в діючу армію і їх замінили жінки, підлітки та військовополонені. У сільському

господарстві бракувало працівників, реманенту, коней, скорочувалися посівні площі, врожаї зернових, занепало тваринництво. У містах біля хлібних крамниць вишиковувалися довгі черги, розпочався товарний голод, зросли ціни на предмети першої необхідності, процвітала спекуляція.

Народ дедалі активніше обурювався тривалою війною, господарською руїною в країні, загальним прогнилим і відсталим політичним і соціально-економічним режимом самодержавства. По всій імперії виникли заворушення серед різних верств населення. Звичним явищем в умовах військового часу стали страйки, що охопили значну кількість робітників у всіх промислових центрах. Проходили вони під гаслами «Годі воювати!», «Геть самодержавство!». У 1915 році в Україні відбулося 113 страйків, у яких взяли участь 48 тисяч осіб; уже 1916 року їх кількість зросла до 218, а учасників, відповідно, – до 193 тисяч.

У селі знову почастишали підпали поміщицьких садиб та економій. Із серпня 1914 й до кінця 1916 року в Україні було зафіксовано понад 160 селянських виступів, що почасти закінчувалися зіткненнями з поліцією та військами. Антивоєнні настрої охопили й солдатські маси, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти в бій. У 1916 році в Кременчуці та Харкові спалахнули повстання мобілізованих в армію, стрімко зросла кількість дезертирств, убивств ненависних офіцерів, невиконання наказів.

Після Першої світової війни та українсько-німецького зближення 1918 року в Німеччині зріс інтерес до України. Університети та спеціальні наукові установи приділяли велику увагу українознавству. Розробляли концепції німецької політики щодо України, відповідно до яких Україну розглядали як потенційну потужну незалежну державу, що об'єднує всі чотири частини розчленованої в 1919–1920 роках української території й потенційно здатна впливати на баланс сил у Східній Європі.

Передмова друга. Між молотом і ковадлом

27 січня (9 лютого) 1918 року Центральні держави підписали сепаратний мирний договір із делегацією Української Центральної Ради. Імовірно, цьому посприяли й події, про які йтиметься в цій книжці. Але що ж означало для України її особливе становище?

Про плани європейських країн щодо України під час Першої світової війни я вже стисло розповів. Жодна з країн-учасниць не припускала й думки про те, що українці можуть самостійно вирішувати свою долю, розбудовувати національну державність.

Далі я більше говоритиму про військові дії, що точилися на терені України, яка опинилася між молотом і ковадлом.

Під час війни територія західноукраїнських земель перетворилася на величезний плацдарм, де в 1914–1917 роках розігравалися вельми криваві битви на Східному фронті. Економіку було вщент зруйновано, а населення потерпало від страшених спустошень, що їх заподіяли російська та австрійська армії. Жорстоке ставлення як військового командування, так і цивільних адміністрацій спричиняло дедалі дужче невдоволення українців.

Обидві імперії – і Російська, і Австро-Угорська – опинилися за крок від потужних революційних потрясінь, під час яких український народ виборював відродження національної державності, скуштував гіркоту поразок, утратив своїх найкращих представників, але не надію на майбутнє.

У складному становищі опинилися українські політичні партії як у Росії, так і в Австро-Угорщині, адже вони мали виробити певну позицію щодо збройного конфлікту. Соціалісти Німеччини, Франції та Бельгії наполягали на тому, щоб надати військові кредити своїм урядам, і ввійшли до їх складів, а російські більшовики ждали поразки царському самодержавству й перетворення війни з імперіалістичної на громадянську.

Серед різних політичних угруповань розпочалися пошуки раціональної орієнтації. У підросійській Україні серед національних громадських діячів виділявся Симон Петлюра, редактор журналу «Українське життя», що видавався в Москві. У передовій статті «Війна і українці», яка побачила світ у червні 1914 року, він переконував читача, що «українці мають виконати своє зобов'язання громадян Росії у цей важкий час до кінця», та запевняв, що серед них немає прибічників «австрійської орієнтації». Автор сподівався, що російська влада оцінить такий шляхетний крок і українці після перемоги над ворогом зможуть розраховувати на надання їм відповідних прав. Київська «Рада», прагнучи розбудити в масах патріотичні почуття, також закликала захищати державу від супостата й битися до його цілковитого знищення, адже «ми захищаємо наші будинки, наші тихі гаї»

– такими словами закінчувалася стаття в одному з номерів. Очевидно, розраховували, що царат це запам'ятає.

Запеклі дебати щодо ставлення до Першої світової війни спалахнули серед керівників Товариства українських поступовців. У виданій у грудні 1916 року декларації «Наша позиція» вони заявили про своє негативне ставлення до цієї кривавої бійні як до «чужої для себе справи, шкідливої для українського та й усіх інших народів імперії». Утім, обережні тупівці посіли «нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі».

Тим часом представники української громадськості в Галичині розглядали цю проблему інакше: вони цілковито підтримували Австро-Угорщину в її боротьбі проти царської Росії. «Ненаситність царської імперії погрожує нашому національному життю, яке знайшло захист у конституційному ладі австрійської держави», – зазначалося в маніфесті Головної Української Ради, створеної на початку серпня 1914 року у Львові з представників національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій. Невдовзі вона сформувала національний військовий підрозділ, про який я вже згадував, – Український легіон. Згодом його почали називати Легіоном Українських січових стрільців, до його складу ввійшли 2 тисячі юнаків з організацій «Січ», «Пласт», «Сокіл».

Царат планував, захопивши Галичину, знищити в ній осередок «українського сепаратизму». Як відомо, від серпня 1914-го й до квітня 1915 року російська армія, долаючи опір австрійських військ, до складу яких входили Українські січові стрільці, захопила Східну Галичину та майже всю Буковину і вступила в Карпати. Становище Росії на цих теренах було непохитним, і на початку квітня 1915 року Микола II відвідав Львів, а згодом – Перемишль.

З нагоди здобутих перемог російського воїнства було видано спеціальний маніфест, у якому була висловлена загальна радість населення імперії, що нарешті російський народ об'єднався і завершив «справу Івана Калита».

У розпал війни, 1916 року, Максим Горький на зборах прогресивної громадськості Москви заявив, що «український народ проніс через століття рабства й неволі коштовне багатство свого генія... Український трудовий народ переживає зараз велику драму. Царські кати не дають розвиватися його мові, літературі, творчості. Те, що робить уряд з українцями, як і з іншими поневоленими народами, – це злочин, якому немає назви».

Свій голос на захист знедолених українців подав із далекого Красноярська єпископ Никон. У червні 1915 року в газеті «Біржові відомості» він опублікував відкритого листа за назвою «Орли і ворони», в якому рішуче засуджував «чорних воронів», маючи на увазі представників російського духовенства й адміністрації, що завзято проводили політику зросійщення в Галичині та знищували там українське національне життя.

У вкрай скрутному становищі опинилося українське населення, яке залишалося під владою Австро-Угорщини. Його звинувачували в таємних симпатіях та допомозі росіянам (такі настрої підігрівали чиновники-поляки), у зраді династії Габсбургів, що призвело до поразок її звитяжної армії. Тисячі українців – москвофілів та немосквофілів – було схоплено й кинуто в концтабори, найсумнозвіснішим з яких був Талергоф. На його території в жахливих умовах утримували 30 тисяч осіб, які сотнями гинули від хвороб. Австрійські й угорські солдати за щонайменшої підозри без судового розгляду фізично знищували людей, часто безневинних, що посилювало трагічну долю роз'єданого народу, який не мав власної держави, здатної подбати про нього.

Росія, країна економічно відстала, не підготовлена до тривалої війни, попри стійкість і мужність солдатів та офіцерів не могла розраховувати на стабільні успіхи в бойових діях. У квітні 1915 року під ударами ворожих військ російська армія, через брак боеприпасів та іншого спорядження, аби уникнути оточення, вимушено залишила Перемишль, у червні здала Львів, а в липні – всю Галичину і значну частину Волині. Відступ росіян із захоплених західноукраїнських земель приніс нові лиха населенню Галичини: окупаційна влада почала масово виселяти українців. Без необхідного забезпечення, харчів, медичного обслуговування, елементарних побутових умов чимало їх загинуло дорогою до Уралу й далі.

Поразки 1915 року змусили царський уряд переглянути своє ставлення до українського руху, не дали можливості «раз і назавжди» позбутися його. Уряд погодився на допомогу армії з боку громадських організацій, як-от «Військово-промислового комітету», «Спілки міст», «Земського союзу», які в цей час виникали. Вдалося отримати дозвіл влади на відкриття в Києві «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від військових дій». У його установах працювали тисячі представників української інтелігенції, студентської молоді, інженери, лікарі. Знову було відкрито українські книгарні, кооперативні установи, наукові товариства, а також виходили кілька газет рідною мовою. Відновило діяльність заборонене на початку війни Товариство українських поступовців.

Успіхи Австро-Угорщини у війні з Росією 1915 року поліпшили умови для діяльності Загальної Української Ради на території Галичини, що мала на меті проголошення незалежності підросійської України, а в межах Габсбурзької імперії – створення територіально-національної області. Але після того, як 1916 року влада пообіцяла впливовим полякам ще більше панування в Галичині, Рада на знак протесту саморозпустилася. Інтереси західноукраїнських земель почала представляти Українська Парламентська Рада в столиці імперії.

У травні 1916 року російська армія, що діяла на Південно-Західному фронті під командуванням генерала О. Брусилова, завдала австрійцям тяжкої поразки й увійшла в Галичину та Буковину. Улітку цього року царські війська підійшли до Карпатських перевалів.

Потребуючи допомоги українських організацій після тяжких поразок на фронті, австрійська влада дозволила членам Спілки визволення України працювати з українськими солдатами із царської армії – кілька десятків тисяч їх перебувало в таборах військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Завдяки цьому покращилися умови їхнього життя, для них створено бібліотеки, відкрито школи, церкви, їх селили в окремі табори. Спілка припускала в недалекому майбутньому можливість створення з них національних озброєних підрозділів на кшталт Легіону Українських січових стрільців, які вливалися б в армії Четверного союзу. Як відомо, це привело до появи Синьожупанної та Сірожупанної дивізій, які взяли участь у боротьбі за національну державність під час визвольного руху 1918–1920 років.

Україна, і це визнавали всі, мусила «розплачуватися за чужі гріхи, чого не хочуть бачити великі держави». На бойовищі вона втрачає найкращих своїх синів, з неї «висмоктують усі живі соки», а натомість вона має «знищення культурних цінностей, економічного добробуту, десятки тисяч ув'язнених». Виступаючи за проголошення «демократичної та автономної України», тупівці сподівалися здобути підтримку «співзвучних елементів недержавних націй Росії» на основі «автономно-федерального ладу тих держав, з якими нас об'єднує історична доля».

Отож такою – пошматованою, розгубленою та розореною, метаючись між країнами, що сипали обіцянками, – Україна вступила у 1918 рік, про який і піде далі мова.



Передмова третя. Деякі дійові особи

Олекса та Андрій

Знайомтесь – брати Савицькі. Їхній батько, генерал Савицький, гостинний хазяїн і мудрець, усе життя віддав службі. Але не тій, про яку пишуть газети і про яку згадують в указах про нагородження. Нині він – очільник контррозвідки молоді Української держави. Його мета – боротьба за вільну мирну країну, хоча й, на жаль (і він добре знає про це), всіма правдами і неправдами.

Олекса наслідував батька. Через неймовірний, як говоритимуть згодом, кадровий голод він став його правою рукою, і 1918 року ми можемо зустріти його сьогодні в Берліні, а завтра в Парижі, щоб післязавтра розкланятися з ним на Потьомкінських сходах в Одесі.

Андрій має геть іншу вдачу. Він дуже схожий на брата, так само рішучий і вірний своїм принципам. Проте називає себе людиною мирною, навіть пацифістом – адже він картограф. Не його справа воювати та плюндрувати землю снарядами й мінами. Його справа – землю описувати й розповідати всім, яка вона прекрасна і багата.

Обидва брати давно закохані в Софію, з якою я вас залюбки і познайомлю.

Софія

Вродлива киянка Софія Яворська навесні 1914 року закінчила Інститут шляхетних дівчат. Довгі шість років вона почувалася мало не полонянкою в стінах розкішної будівлі на розі Інститутської вулиці. І ось тепер уже майже чотири цікаві роки Софія – разом зі своїми подругами Оксаною й Олесею, з якими заприятелювала ще в підготовчому класі, – щодня відкриває для себе чудовий Київ і друзів, про котрих чула так багато доброго від батьків. Її вірні «зброєносці» й супутники – Олекса й Андрій, до того ж родини Савицьких і Яворських здавна дружать.

Матінка Софії, як і багато вельмишановних матерів, розпланувала життя дочки не на один рік наперед. Вона бачить чоловіком Софії Олексу – він шляхетного походження, офіцер, старший за наречену на вісім років. Ідеальна партія, будь-яка мати підтвердить...

### Аверкій Гончаренко

1912-го, у двадцять два роки, закінчив Чугуївське юнкерське піхотне училище, відмінник і взірцевий вояк. Улітку 1914 року очолив роту 260-го піхотного Брацлавського полку. За два роки невпинних боїв у Західній Україні здобув добру славу та повагу в царських офіцерів. На знак цієї поваги Гончаренка призначили командиром 4-го батальйону. Відтак німецька куля вразила його. За видатну хоробрість, виявлену в бою проти ворога, він отримав Георгіївський хрест – нагородний знак до ордена Святого Георгія для нижніх чинів з 1807 до 1917 року. Відзнака ордену Святого Георгія була найвищою нагородою для солдатів і унтер-офіцерів російської імператорської армії.

Оклигавши після важкого поранення, Першу світову Гончаренко закінчує викладачем тактики у Київській школі прапорщиків. Після розпаду Російської імперії та постанови Української Народної Республіки Гончаренко не сидів склавши руки. Восени 1917 року він провів українізацію своїх студентів і невдовзі випустив цілий курс юнкерів. У січні 1918 року, буквально за кілька тижнів до сумнозвісного бою під Крутами, він став курінним командиром щойно створеної Першої Української військової школи імені Богдана Хмельницького.

Був військовим комендантом Подільської губернії 1918 року, начальником канцелярії отамана Петлюри в 1919-му. У 1943–1945 роках він – старшина 1-ї Української дивізії (дивізії СС «Галичина») Української національної армії. Уряд УНР в екзилі надав йому звання полковника. Після Другої світової війни Гончаренко емігрував до США, де й помер.

### Михайло Муравйов

Закінчив повітову школу, навчався в Новинській учительській семінарії, звідки його виключили за порушення дисципліни. Деякий час жив у Санкт-Петербурзі без певних занять, влітку 1898 року як вільнонайманий розпочав військову службу. Закінчив Казанське юнкерське піхотне училище, служив у Першому

піхотному Невському полку в Рославлі. За вбивство на дуелі офіцера був засуджений на два роки арештантських рот. Поручик під час російсько-японської війни 1904–1905 років. З 1908-го до 1914-го викладав у Казанському піхотному училищі. Учасник Першої світової війни, у листопаді 1914 року під Краковом отримав тяжке поранення.

Після Лютневої революції 1917 року став членом армійського комітету 11-ї армії, лівий есер[3 - Партія лівих соціалістів-революціонерів діяла в Росії у 1917–1923 роках. Її члени взяли активну участь у Громадянській війні, доклали чималих зусиль до боротьби з білогвардійцями, водночас виступаючи проти більшовицького керівництва. Саморозпустилася внаслідок встановлення в СРСР однопартійної диктатури, а в 1930-ті більшість її очільників було репресовано.]. Після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року запропонував свої послуги більшовикам: виконував обов'язки начальника оборони Петрограда, головнокомандувача військ, що діяли проти Керенського та Краснова.

Від грудня 1917 року – начальник штабу «Групи військ з боротьби проти контрреволюції на півдні Росії», від 16 січня[4 - За новим стилем 29 січня. Тут і далі дати подано за старим стилем, якщо не зазначено інше.] 1918 року – головнокомандувач радянських військ в Україні. Винайшов тактику «ешелонної війни». У січні 1918 року очолював більшовицькі частини, які брали участь у захопленні Харкова, Полтави і Києва, командував червоних військ у бою під Крутами.

19 січня увійшов до Полтави, де розігнав міськради, запровадив ревком; наказав розстріляти 98 юнкерів і офіцерів місцевого юнкерського училища.

Солдати Михайла Муравйова взимку 1918-го вчинили в Києві різанину. «28 січня Дума запросила примирення. У відповідь я наказав душити їх газами. Сотні генералів, а може й тисячі, було безжально вбито...» – вихвалявся Муравйов.

4 лютого 1918 року в Дарниці під Києвом він видав наказ про «безжальне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів, усіх ворогів революції». Під час штурму міста було застосовувано отруйні гази, проведено масовий артобстріл (до 15 тис. снарядів), унаслідок якого було зруйновано, зокрема, будинок Грушевського. За наказом Муравйова більшовицькі війська розстріляли в Києві близько 5 тисяч мирних мешканців, тероризували громадян УНР, убили київського митрополита Володимира. На київську «буржуазію» наклали контрибуцію розміром 5 млн крб для утримання радянських військ.

Після повалення більшовицької влади в Україні Муравйов повернувся до Петрограда, де 16 квітня отримав призначення у Баку военним керівником Закавказзя. За свідченнями, наданими членами комітету, 28 квітня 1918-го був заарештований і звинувачений у «потуранні масовим розстрілам, пограбуванням, що призвели до падіння радянської влади в Україні».

12 липня 1918 року офіційна газета ВЦВК «Вісті» розмістила урядове повідомлення «Про зраду Муравйова», в якому стверджувалося, що «бачачи повний крах свого плану, Муравйов покінчив із собою пострілом у скроню».

## Розділ 1. Кроки Меморіалом

Цієї літньої днини на Меморіалі тихо. Як і частенько в будень. Червона колона впирається в прозорі небеса, капличка порожня, лише в небі кружляє птах.

Тиша, чудова літня тиша обжитих, населених місць – як-от посеред дня у невеличкому містечку. Її не псують навіть кроки – самотній юнак у формі з наплічником неквапливо простує повз вагони, роззирається довкола так, ніби добре знає місце, ніби вітається з давніми приятелями, яких залишив тільки вчора. Ось він проминув гармату на платформі, ось ступив іще декілька кроків і звів очі: звідси, він знає це напевне, тризуб на меморіальній колоні спалахує золотим гордовитим саявом. Сонячні зайчики виграють на плитах, якими вибруковано колишне бойовище, вітер шелестить листям дерев, гойдає траву біля пагорба.

Тишу порушують кроки – вдалині з'явилися люди. Високий голос дівчини-екскурсовода звучить урочисто і сухо:

– Ось ми й дісталися серця нашого невеличкого музею. Але невеликий він тільки за розмірами – бо тут закарбована подія величезного значення в українській військовій історії: бій під Крутами, який відбувся в січні 1918 року. Будівництво Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут» розпочалося 1990 року з ініціативи громадськості. З 2010 року музей став філією Національного військово-історичного музею України.

Кроки вщухли: кілька хлопців у військовому однострої скупчилися навколо дівчини. Видно, що вони не так слухають, як утішаються милою зосередженістю молоді екскурсоводки. А та продовжує розповідь, мов і не зважає:

– Автор меморіалу, Анатолій Гайдамака, створив пам'ятник у вигляді пагорба заввишки сім метрів, на якому встановлено десятиметрову червону колону. Вона нагадує про колони Київського університету, де навчалася більшість студентів, які загинули під Крутами. Біля підніжжя пагорба зведено капличку, а поруч із пам'ятником викопане озеро у формі хреста. Музейна експозиція складається із залізничної платформи та чотирьох залів-вагонів, які зовні стилізовані під вагони тих часів. Зараз ми підійдемо ближче, і ви матимете змогу розглянути нашу експозицію детальніше.

Слідом за дівчиною хлопці переходять до відкритої платформи з гарматою. Укріплена мішками з піском, вона й досі націлена в той бік, звідки чекали нападу. Увага екскурсії прикута до мовчазного експоната.

– З такої гармати, встановленої на відкритій платформі та укріпленої мішками піску, сотник армії УНР Лощенко вів прицільний і доволі ефективний вогонь по лавах червоногвардійців, які наступали з того боку...

Вона показує рукою, і погляди хлопців слідують за цим рухом. Мимоволі дивиться і наш герой. Взагалі-то він не раз тут бував і не раз уявляв, як у диму миготять шинелі й темніє від пороху сніг, як чутно в морозяному повітрі крики й постріли, як чорним припливом накочується на невеликий загін більшовицька хвиля.

Голос екскурсоводки тепер ледь чутно:

– Продовжити огляд експозиції ви можете у залах-вагонах. Там виставлені експонати, що розповідають про розвиток українського національного руху початку XX століття, ключові події Української революції 1917 року, проголошення Української Народної Республіки, дії більшовицької Росії проти молоді держави, бій під станцією Крути, повстання на заводі «Арсенал» тощо. Другий вагон і сам є своєрідним експонатом, оскільки призначався для санітарного огляду вояків під час бойових дій...

– Перепрошую, дівчино... – сувору екскурсоводку уриває високий хлопець, вочевидь лідер цієї невеличкої групи.

– Я ж назвалася, – голос дівчини сухий, і вираз її очей не віщує йому нічого доброго. – Мене звати Марина Василівна.

– Ой, та яка там «Василівна», – усміхається високий курсант. – Мариночка, та й усе.

– Марина Василівна, – голос дівчини звучить дедалі холодніше.

– Та гаразд, нехай Василівна, – з усмішкою погоджується хлопець. – То що там далі?

– Ви не дали мені договорити. Там продовження експозиції. Зал-вагон номер три присвячений власне бою біля станції Крути та повстанню на заводі «Арсенал». Він демонструє значення бою для подальших бойових дій на терені України. Матеріали розташовані за принципом протистояння воюючих сторін, ліворуч – українські вояки, праворуч – більшовицькі, відтворено карту-схему бою. І завершить експозиційний огляд музею четвертий зал-вагон, де ви побачите копії документів та кіно- й фотоматеріали, що висвітлюють часи Української революції 1918–1921 років, Гетьманату Скоропадського, доби Директорії та ЗУНР.

Курсанти, нашому героєві це видно, потай зітхають – не так часто їм щастить вирватися із суворої атмосфери училища. І навіть гарненька екскурсоводка не може затримати їхню увагу. Однак дисципліна є дисципліна, і хлопці слухняно переходять від експоната до експоната.

Кроки стихають. Юнак, озирнувшись, усміхається величезному кущу калини, наче доброму знайомцю. Звідси не видно, але ліворуч від куща ховається зручна й захищена від поглядів лавка – сюди, власне, наш герой і йшов. Тут йому спокійно думається, тут він може згадати історію і країни, і своєї сім'ї.

Для нього події, про які розповідає сувора Марина Василівна, не є історією. Точніше, це не застигла на сторінках забутих підручників історія невідомої битви, а частина життєпису його сім'ї. Наш герой навіть трохи ображений на дівчину-екскурсовода: як можна так сухо й небагатослівно розповідати про цю дивну, героїчну, значиму подію – бій під Крутами?!

«Шановна панночко, – промайнула у хлопця думка, – події, що відбувалися сто років тому тут, на полі бою під Крутами, для когось трагічна, але минувшина, а для когось – години, сповнені високого патріотизму, міцно замішані на фатумі, збігу обставин і жахливій помилці. Та навіть сьогодні важко сказати, чим є ці події: лише історією чи справжнім початком нашої довгої боротьби за незалежність, що триває й нині».

Наш герой зручно влаштовується на лавці, гладить долонею листя калини і надіває навушники. Для нього це вже справжній ритуал: приїхати до Меморіалу в день народження прадіда, взяти до рук його щоденник і, гортаючи пожовклі й крихкі від часу сторінки, вкотре спробувати зрозуміти, що рухало ними – хлопцями початку двадцятого століття; якими вони були, що відчували та за що билися.

– Так-так, Марино Василівно, – наш герой розмовляє із суворою дівчиною-екскурсоводкою уже вголос. – Ті страшні січневі дні тут, під Крутами, стали частиною моєї власної долі, історії не лише моєї країни, а й моєї сім'ї...

Із наплічника він дістає прадідів щоденник у потрісканій шкіряній палітурці. Розгортає і роздивляється давно знайомі сторінки – кожную літеру і кожен штрих він пам'ятає з дитинства, але щоразу малюнки й записи тут наповнюються новим змістом, привідкривають завісу історії й без слів розповідають те, чого не можуть розповісти ні прадід, ані його дружина чи їхні діти.

Ось усміхається мила чорнявка: її волосся розкуйовдилось, руки стискають тенісну ракетку. Ось, теж із тенісною ракеткою, стоїть міцний на вигляд юнак, усміхається в тоненькі вуса. Наш герой знає, що це прадідів брат.

– Синку, тебе ж назвали на честь Олекси. Він загинув під Крутами. Прадідусь не любив про це розповідати. Певно, бачив його смерть. Це ж дуже боляче – бачити смерть близької людини і не мати змоги нічим допомогти...

Наш герой чує голос матері так, наче вона сидить поряд.

– Прадід розповідав, що його брат був диваком. Нерозважливо хоробрим – для нього офіцерська честь і офіцерське слово були священними. А служіння своїй країні він ставив понад усе. Так їх обох виховав батько – генерал Савицький. І ще

дід розповідав, що брат був закоханий і довго наважувався, проте не встиг зробити пропозицію. Загинув, і залишилася тільки обручка, яку він так і не надів на палець коханої.

Раніше маленький Олександр пускав ці слова повз вуха – соплива дівчача історія. Але з роками дедалі більше розумів, на що був готовий піти прадідів брат, чим пожертвував в ім'я великої мети. І тепер, уже дорослий, Олександр усе частіше вдивляється в обличчя цієї людини, у штрихах олівця бачить мужність і самовідданість – риси, властиві всім Савицьким. Риси, які він так хоче побачити і в собі.

Ось інша сторінка – та сама мила чорнявка сидить у човні. Спекотна літня днина, світла усмішка. Знайомий до останньої риси напис: «Літо 1914».

– Так, прабабуся тоді щойно закінчила Інститут шляхетних дівчат тут, у Києві. Розповідала, що відкривала місто для себе наново, адже правила були дуже суворими, а канікули влітку, коли дівчат відпускали додому, тривали лише місяць.

Олександрові дедалі важче уявити, що зараз він старший, ніж його рідні, ті, що залишилися такими юними на сторінках старого щоденника. Мовби двері в минуле, відкриваються перед ним обличчя та картини столітньої давнини – але це не штрихи олівця, а живі люди, доля яких – це частина його долі.

Олександр проводить пальцями по жовтуватій сторінці.

– Розкажи мені, прадіде, як усе було.

## Розділ 2. Франція, листопад 1917-го

Осінь була хоч уже й пізня, проте напрочуд тепла. Навіть на деревах, що зазвичай цієї пори вже стояли голі, зараз ще де-не-де тремтіло листя. Генерал Фердинанд Фош провів чимало зим і серед пісків, і серед снігу, проте не переставав дивуватися з того, якими непередбачуваними є зими на батьківщині. Ці думки були недоречними зараз, коли Антанта вступала в новий союз –



Південний блок. Дивна політична ситуація раптом перетворила околицю Російської імперії на самостійну державу – і Франція не могла залишитися осторонь нового переділу світу. А тут «непередбачувана зима».

Але зараз, у цьому затишно умебльованому кабінеті далеко від бойовищ, думалося про будь-що, крім високих політичних матерій. За вікнами гуляли безтурботні пані, лунав сміх, і генералові навіть вчувся вишуканий аромат парфумів, чого, звісно, й бути не могло у прокуреному кабінеті з наглухо зачиненими вікнами.

Генерал відійшов від вікна та опустився в зручне напівкрісло. Навіть на шахах зараз було нелегко зосередитися – почасти тому, що не для шахової партії запросив він молодого Поля, свого представника в майбутньому Південному блоці; а почасти й тому, що за вікном він помітив щось незрозуміле, притому тривожне. Генерал знову окинув оком кабінет: у сірому осінньому світлі темніли дубові панелі, килими притлумлювали будь-які звуки, й лише ягоди палали червоним на гілочці, що стояла у старовинній вазі.

«Молодість є молодість, – подумав генерал. – У Леона ще досить смаку й радості життя, щоб оживити навіть мій суворий кабінет».

Мовби у відповідь на ці думки, ніздрі залоскотав аромат дорогого коньяку – ад'ютант наливав його в келихи для генерала та його молодого суперника в шаховій партії.

«І коньяк добрий... Молодість є молодість».

– Отже, Полю...

– Так, мій генерале. Ваш хід.

– Дякую. – Фош пересунув коня.

Понад усе генералові зараз кортіло опинитися на місці Поля, та й скинути пару десятків років теж не завадило б. Поль, якому нещодавно виповнилося тридцять, був не просто представником генерала – власне, він був розвідником, який заслужив цілковиту довіру, та й цього разу йому теж доручили вкрай небезпечну

справу. Таку небезпечну, що Фош не був упевнений, чи Поль виживе.

«На жаль, усі ми солдати. Щойно вдягнувши погони й форму, ми вже готові померти за батьківщину та свою справу. Хоча, ясна річ, на той світ ніхто не квапиться».

Хтозна, що було зараз на думці у Поля, чи розумів він небезпечність дорученої місії, але грав так само зосереджено й безпомильно, як зазвичай: рука, що переставляла фігури, не тремтіла, голос залишався рівним і безпристрасним.

Біля генералового ліктя з'явився череватий келих із коньяком, аромат посилювався, і це нарешті відвернуло Поля від шахівниці. Генерал вирішив, що ліпшої нагоди для останнього напучування годі й чекати.

– Дорогий Полю, головне у вашій таємній місії – донести до нового українського уряду нашу готовність виконати взяті на себе зобов'язання... Зобов'язання щодо Південного блоку. Звісно, якщо українська сторона виконає всі вимоги, зокрема й щодо статусу України.

Поль кивнув. Генерал говорив про це не вперше. Фош вочевидь нервувал.

– Так, мій генерале. Розумію.

– Чудово. – Генерал зробив хід, майже не звертаючи уваги на те, що відбувалося на шахівниці. Головне зараз діялося зовсім не тут. А дуже далеко звідси.

Хоч би як нечутно Леон пересувався кабінетом, однак генерал зауважив ту мить, коли той вийшов у сусідню кімнату. Лін з його очей випарувалася, наче й не було. З кишені мундира генерал видобув ясно-блакитний конверт і передав його Полеві, намагаючись майже не рухатися й говорити так, аби його чув тільки юнак, який сидів навпроти.

– Це лише невеличка наживка – беззаперечні докази співпраці Леніна з німецьким урядом. Має допомогти під час перемовин.

Поль мовчки кивнув і заховав конверт у внутрішню кишеню піджака. Одну нескінченну мить він незмиглю дивився в обличчя генерала, а відтак, ледь

помітно кивнувши, опустив очі на шахівницю. Скидалося на те, ніби він трохи довше, ніж треба, обмірковує новий хід.

– Так, мій генерале. Мій хід пішаком.

Фош продовжив, так само дивлячись в обличчя Поля, а не на шахівницю:

– Конверт передасте генералові Савицькому. Леон іще раз нагадає вам деталі місії.

Цієї миті з сусідньої кімнати вийшов Леон, тримаючи в руках бювар – пухку шкіряну теку з документами. Тека замінила на столі спорожнілий келих з-під коньяку. Поряд знайшлося місце і для сигари, і для гільйотинки, і для попільнички.

Власне, усе вже було сказано, а втім, піти просто зараз Поль не міг – та й партія вимагала завершення. Він знову окинув оком шахівницю. На жаль, те, що він побачив, його не потішило – така партія не могла закінчитися нічиєю перемогою. Поль подумав, що було б добре, якби в цьому кабінеті йшлося тільки про шахи.

– Мій генерале, ситуація патова.

Фош узявся за чорного пішака, опустив очі на шахівницю, а тоді заклопотано глянув на співрозмовника. На фігуру в руках він зиркнув лише мигцем.

– Полю, будьте обережні. За нашими даними, в Україні діє серйозна фігура з німецької агентури. Так, це пат.

Нарешті було сказано все і можна було спокійно йти. Деталі – у Леона, а генерал нехай залишається наодинці з дивною партією та власними побоюваннями.

Поль відсунув крісло і підвівся.

– Генерале!

Щойно Поль залишив кабінет, Фош також підвівся. Шахи його більше не цікавили. Підходячи до вікна, він замислився над тим, чи зміг донести до Поля думку про виняткову важливість його місії.

– Та чого я непокоюсь, – пробурмотів генерал, – наче дурненька матуся про донечку, що вперше пішла на побачення. Поль не хлопчик, за його плечима не одна успішна операція.

Генерал затягнувся димом і визирнув у парк. Спадали сутінки, біля підніжжя сходів прогулювалася пані в елегантній сукні, темній накидці та капелюшку з вуаллю, що цілковито затуляла обличчя. До неї сходами наближався Леон, вочевидь насилу стримуючись, щоб не побігти.

– Ах, молодість, яка ж ти чудова... – пробурмотів генерал, побачивши, як палко його ад'ютант цілує руку незнайомій красуні.

Леон і справді палко цілував ручку. Пані була і вродлива, і впливова, і... мала із Леоном розмаїті стосунки.

– Здрастуйте, мій юний друже, – ледве чутно привіталася вона німецькою.

– Здрастуйте, люба фрау, – теж німецькою відповів Леон. – Це слід якомога скоріше переправити Бергу...

Пані стиснула пальці, ховаючи крихітну записку, яку Леон передав тієї миті, коли торкнувся її руки.

– Ах, молодість, – іще раз пробурмотів Фош, але зараз у його голосі не було й сліду мрійливості. Навпаки – генерал був спантеличений побаченням і вкрай занепокоївся. Він навіть не зауважив, що досі стискає в руці чорного пішака. Випустив клуб диму і відійшов од вікна.

Дивне побачення ад'ютанта в дедалі густіших сутінках... Аж надто довго прогулювалася помічена раніше чарівна незнайомка по парку. І занадто тонка на ній була накидка для такого вогкого осіннього дня.

У напівтемряві на Поля очікував ад'ютант генерала.

– А ви не квапилися, Полю.

– На те не було потреби, гадаю. Де ми?

– Майже в гостях у одного чудового пана. Він дає притулок усім, хто його потребує, і не пхає носа в чужі справи. А ще він допомагає нам у тому, в чому може допомогти тільки він. Заходьте.

Леон відчинив двері. Поль помітив, що на вигляд старі, блаженські двері навіть не рипнули, коли їх рішуче рвонув на себе кремезний ад'ютант Фоша.

Усередині справді було майже темно. Трохи призвичаївшись, Поль розгледів стіл, кілька стільців та якісь шафи. Певно, Леон вирішив зустрітися з ним у конторі дрібного торговця на рибному ринку. Та й сморід підтверджував цей здогад. Утім, ставити питання Поль не мав наміру. Леон йому давно не подобався, а зараз узагалі повадився не як ад'ютант, хай і наділений довірою шефа, а як щонайпихатіший работорговець.

– Отож ви – торговий представник, доправляєте в Одесу зразки наших славетних парфумів. У місті зараз відбувається чортзна-що, влада змінюється мало не щотижня, але коштовні парфуми, як і раніше, мають попит.

Поль кивнув. І про парфуми, і про Одесу він знав не менше від Леона. Та згадувати про це зараз не вважав за потрібне. Нехай хлопчина потішиться.

– Далі... Передайте на словах, спробуйте запам'ятати дослівно.

Поль усміхнувся і знову ні пари з уст – він мав фотографічну пам'ять. Навіть завитки почерку міг би повторити і за день, і за рік. «Який же цей вискочень усе-таки недалекий. Ну та нехай».

Він розгорнув записку і прочитав її у світлі самотньої свічки, яку запалив, увійшовши, Леон. Зачекав хвилину і ще раз поглянув на декілька коротеньких

рядків, назавжди закарбовуючи їх у пам'яті.

– В Одеському порту вас зустріне чорнявий молодик років тридцяти, у костюмі. Це Олекса Савицький. У нього тоненькі чорні вуса. Він попросить у вас прикурити.

– Він знає, який я на вигляд?

– Так, йому передадуть ваш детальний портрет.

– Що ж, гаразд. Мені все зрозуміло.

– Пароплав вирушає за дві години. Багаж уже у вашій каюті, ось квиток.

Поль підніс записку до свічки і кинув на срібний таріль, що, мовби навмисне, стояв поряд.

– А непогано просуваються справи у вашого недопитливого знайомого. Ходімо, Леоне. Не варто затримуватись.

### Розділ 3. Одеса, листопад 1917-го

– Перепро-о-ошую, мосье, чи не бажаєте «Шустовського»? Недорого. – До високого сухорлявого пана, що тільки-но опустився на лавку в Миколаївському саду, підійшов гевал.

– Геть, телепню, – прошипів пан. – Від тебе тхне якоюсь поганню, а не «Шустовським».

Гевал посміхнувся – від нього могло «тхнути» хіба одеколоном «Прекрасна Франція», що його виробляли не на Малій Арнаутській, як варто було б очікувати, а далеко звідси. Гевал контрабандних товарів терпіти не міг, а те, що виготовляли на згаданій вулиці його рідної Одеси, і до рук би не взяв. Пароль, звісно, звучав дуже дивно, але такі слова навряд чи вразили б когось із

мешканців Південної Пальміри.

Півтора місяця тому, на початку жовтня, Одеса офіційно перейшла під владу Центральної Ради і влилася до складу Української Республіки. Проте на кожній вулиці, та ледь не в кожному дворі влада була «своя» – кожен одесит обирав її за власним смаком. І тому воював на смерть із сусідами, що мали інакші політичні погляди. В умовах війни всіх з усіма гайдамаки спробували запровадити в місті «свій лад». Вони захопили вокзал і намагалися взяти під контроль ввезення й вивезення товарів з Одеси. Періщили нагайками на перонах спекулянтів і хабарників, хоча насправді страждав звичайнісінький люд. Безсилля «влади», невдоволення нею, непокора тому, що вважалося владою у завжди вільному місті, – так можна описати ситуацію в Одесі. Щодня реєструвалися десятки нальотів, пограбувань і навіть до п'ятнадцяти вбивств, зокрема і з вочевидь політичних мотивів. Насправді їх було значно більше – адже влада змінювалася мало не щотижня, де вже тут мріяти про впорядковане діловодство...

Ясна річ, траплялися і курйози. Наприкінці жовтня двохтисячний натовп мешканців околиць, солдатів і кримінальників кинувся грабувати склади шампанського на Бугаївці. Усе почалося з того, що солдати-понтонери (іхні казарми розташовувалися поряд зі складами) влаштували підкоп до складів і почали жлуктити та розпродувати шампанське. Звістка про це блискавично облетіла місто. Натовп оточив склади. Загін солдатів-самокатників, що його терміново викликали для охорони, звісно, вмить налигався й розчахнув ворота навстіж. Міська влада терміново мобілізувала бронекулеметну команду, школу прапорщиків, три сотні гайдамаків і сотню козаків. Тільки така потужна сила змогла відігнати натовп від складів. На той час уже зникло близько чотирьохсот тисяч пляшок шампанського. Цього ж дня нетверезий натовп спробував узяти штурмом коньячний завод Шустова. Проте рота георгіївських кавалерів зробила декілька залпів і, поранивши кількох осіб, повернула нападників до тями. Певно, ці події вплинули на авторів такого дивного паролля.

Гевал, замість слухняно піти геть, опустився на лавку поряд із сухорлявим паном. І той, незважаючи на власні слова, не заперечував такому сусідству. Навпаки, він цілком миролюбно глянув на гевала, дістав із кишені піджака гроші – суму, судячи з розмірів пачки, чималу – і простягнув гевалові.

– Зніміть печатку з пальця, пане хороший, – пробурмотів гевал. – Коли б не відібрали, разом із рукою. Час такий... неспокійний.

– Нехай спробують, – усміхнувся сухорлявий пан. – І руку, і голову можуть втратити.

Гевал недобре вищирився, але змовчав – він, вочевидь, мав іншу думку, проте ділитися нею зі співрозмовником не став.

– На рейді стоїть пароплав... Панове французи цікавляться...

– Певно, у них на вулицях тихо та любо. Ось і ідуть полоскотати нерви. Чи, може, справи нагальні мають...

– Та ні, тихо та любо – це не про нас. Надвечір пароплав увійде до порту. Ось у цього француза вам треба забрати з кишені блакитний конверт.

З фотокартки на гевала глянув чорнявий молодик.

– Красунчик... Певно, улюбленець панянок?

– Не без того, гадаю. А втім, вас це не обходить.

– Та це я ось до чого веду... як у хлопця, молодого і дужого, тверезого та при тямі, вправніше той конверт забрати. Дівулі б мені дуже підсобили.

– Що менше людей знатиме про появу цього пана, то краще. Доведеться вам, любий, без дівуль упоратися.

– А якщо пан не побажає розлучитися з конвертом?

– Ну, тим гірше для нього.

Сухорлявий підвівся і, не озирнувшись на співрозмовника, пішов алейкою.

– Як хочете, пане Берг, – промимрив, устаючи, гевал.

За роки служби він бачив чимало розвідників і контррозвідників, шпигунів і резидентів. І ці ж роки служби навчили його не вибовкувати все, що він знав.



Миколаївський сад майже облетів – лише декілька пожовклих листочків на платані тріпотіли від вранішнього вітерцю. Одеса, прекрасна о будь-якій порі року, готувалася до зими, але не бажала втрачати жодної, навіть найменшої крихти своєї чарівності – пізні троянди червоніли на куртинах і спалахували жовтим полум'ям на високих квітниках біля входу.

– Даремно ти, пане французе, в Одесу-маму приїхав, – пробурмотів гевал, звично роззираючись довкола. – Та що вже вдієш...

Пароплав «Ізабель» неквапно заходив до порту. В небі ячали мартини, як у будь-якому порту, на рейді брязкав якірний ланцюг – величезні судна швартувалися в карантині. Холодне листопадове море скидалося на сіре заповишене дзеркало. Поль щільніше закутався в пальто. Звісно, йому частіше випадало носити цивільний одяг, ніж однострій, проте однострій здавався йому і зручнішим, і практичнішим, і затишнішим. А ось у костюмі від першокласного кравця з бульвару Сен-Мішель він почувався, наче блазень у дешевому балагані. Хоч і мав вигляд (дзеркало без слів переконувало Поля) людини зі шляхетних кіл, молодого багатія, жуїра, що подорожує для власного задоволення.

– Неспокійно в місті, – пробурмотів пан у котелку, що стояв поряд із Полем біля поруччя. – Надто вже метушаться матросики... – Поль здивовано поглянув на нього. – Я, добродію, подорожую в торгових справах, вважаєте, десятий рік. І зроду не бачив, щоб матроси були такі заклопотані на борту й не поспішали сходити на берег. А ген там, бачите, купа биндюжників... І місцевої босоти в порту багато. Надто багато. Ви вже пильуйте.

– Чому ви мені все це говорите? – французькою поцікавився Поль.

– Та тому, добродію мій, що на пальчику у вас перстень із чималим камінчиком, та й накладки на портсигарі золоті... І вдягнені ви, даруйте, не на часі, – теж французькою відповів співрозмовник. – Я б остерігся отаким дженджиком у місто виходити.

Поль окинув оком чоловіка і збагнув, що той має слушність. Пан торговий представник на людину свого статусу аж ніяк не скидався – ну, щонайбільше продавець у посередній крамниці. А то й узагалі хазяїн крамниці металевих

виробів.

– Дякую. – Поль підняв капелюха. – Не забуду скористатися вашою порадою.

Співрозмовник мовчки кивнув, не відводячи погляду від пристані, що наближалася.

У сутінках «Ізабель» нарешті пришвартувалася. Довкола гриміли візки з багажем, метушилися приїжджі й радісно скрикували ті, хто їх зустрічав. Попри абсурд, що панував у країні, попри те, що влада мінялася, як карти в руках шулера, для обивателя все залишалось як було (принаймні так видавалося Полю).

Перевдягнувшись за порадою незнайомця, він зійшов трапом і розгледівся. Невеличкий саквояж – наповнений пляшечками парфумів, адже зараз він був представником французької парфумерної компанії, – майже не відтягував руку. Багаж – загалом теж нічим не примітний одяг, взуття та роман про пригоди детектива – мав бути доправлений у солідний, але не найдорожчий готель. Одне слово, Поль не метушився. Зовні не метушився, як будь-який пасажир, упевнений у своєму сьогоднішні.

Поль піднявся славетними Потьомкінськими сходами й зупинився біля афішної тумби. Так, місто жило, мов нічого й не було: театр «Еспрес», що «навпроти Пасажу», запрошував глядачів на «нову грандіозну картину» «У владі сну», Малий театр у Колодязному провулку давав оперету-фарс «Пікантна інтрижка», а в «Кометі» анонсували гастролі відомого артиста Леоніда Утьосова.

Поль роззирнувся – все було нібито спокійно, але чуття його ніколи не зраджувало: за ним стежили. Он той товстун... І оцей невисокий хлопчина в костюмі з іскрою надто пильно придивляється. А в кінці алеї біля іншої тумби надміру уважно розглядає афіші високий сухорлявий пан у тужурці та кепці.

«Ага, ось нарешті й посланець генерала... Савицького, здається», – подумав Поль, прикурюючи сигарету.

Він відірвався від тумби і неквапливо рушив назустріч чорнявому чоловікові з темними тоненькими вусиками. Той тримав у руках розкішний портсигар із хрестом і мацав себе по кишенях. Завваживши Поля, ступив крок назустріч:

– Я забув запальничку, дозвольте прикурити?

Поль кивнув і обернувся. Довкола юрмилися люди – і «чиста» публіка, і ті, кого можна було б назвати рибалками й вантажниками. Он пробіг хлопчик-газетяр, вигукуючи щось російською. Поля не полишало відчуття, що він на сцені й усі навкруги стежать тільки за ним. Навіть його візаві, що прикурив нарешті сигарету, був вочевидь заклопотаний.

– Ходімо в машину, тут вітряно! – пробурмотів французькою Олекса.

Поль побачив біля хідника авто з прочиненими дверцятами і кивнув на знак згоди.

Уже майже стемніло, коли високий сухорлявий пан, якого гевал назвав Бергом, з'явився в пакгаузах порту. Усе було скінчено – приїжджий француз лежав у калюжі крові. Гевал і найняті ним люди, добряче побиті (тут Берг мимоволі осміхнувся), оточили невисокого кремезного чоловіка з тоненькими вусиками. На руці, яку той притискав до тіла, виднілася свіжа кров. Але другою рукою незнайомиць стискав браунінг, який і підняв на Берга, ледве той вийшов із темряви під світло жовтого ліхтаря.

– Добродію, вам краще віддати те, що сховано в он тій кишені. – Берг дістав «бульдог» і вказав пістолетом на пальто Олекси.

– Так, звісно. Тільки заберіть своїх людей. Мало всю справу не зіпсували, телепні.

– Но-но, тихіше, дядьку... – розпочав було один із нальотників, але замовк під недобрим поглядом гевала.

До речі, й сам гевал не втямив, що відбувається і де взявся цей кремезний офіцер (кого-кого, а офіцерів він міг визначити безпомилково в будь-якому одязі). А вже про яку саме «справу» той торочить, узагалі не мав поняття.

– Про що ви, любий? – Берг перейшов на німецьку.

– Про те, – також німецькою відповів Олекса, – що в цьому конверті тільки невелика частина того, що так вас цікавить, пане Берг.

І всміхнувся, дивлячись на приголомшеного німця. Гра виявилася ще цікавішою, ніж передбачалося. Навіть біль, відчув Олекса, ненадовго вщух.

#### Розділ 4. Київ, червень 1914-го

– Ну ось і все, медам, прошу вас розійтися по своїх ліжках і лягти спати. Для випускниць завтра підйом о дев'ятій ранку, бо попереду бал... На добраніч!

Вихованки неструнким хором відповіли: «На добраніч, мадам», – і класна наставниця залишила дортуар. Її слова змусили серця дівчат закалатати. Який там сон, коли на них чекав бал! Той самий, про який мріє кожна кофулька від вступу до Інституту, адже цього дня найкращим випускницям вручають шифри, а невідмінницям – похвальні листи. І цього вечора, нарешті, на бал дозволяють запросити рідних. Та й не тільки їх.

Хай там як, але в дортуарі нині зібралися найдавніші та найближчі подруги – Софія Яворська, Оксана, Олена фон Тальберт (подруги звали її Олесєю) та мила Тамара Нададзе, яка більше від усіх мріяла про випускний: за довгі сім років вона вже майже забула свій прекрасний Тифліс і чекала повернення. Так, напевно, усі ці довгі сім років.

– Ну, любі, ось і настала наша остання ніч у цих стінах. Чи будемо ми згадувати наш Інститут, чи збережемо нашу дружбу?

– Які ж тут сумніви, – у низькому голосі Тамари зараз виразно чувся акцент. – Сім років пліч-о-пліч, в одному дортуарі. Скільки разів ми рятували одна одну на іспитах! А ваша гостинність на вакаціях – як забути дні у вашому маєтку, шерочко Яворська.

Софія кивнула: Тамарі справді не забути ті дні. Хоча маєтком їхній будиночок у селі назвати все-таки язык не повертається. Ось у Савицьких – так, маєток... А Яворські збідніли вже майже сто років тому, тільки пенсія батькова й тримала. Навіть за навчання Софії сплачувала державна скарбниця.

Дівчина всміхнулася, згадавши, як вони разом із сусідськими хлопцями, братами Савицькими, ходили на пасіку.

Так уже влаштована людина: погане, дивне, болісне ми прагнемо скоріше забути, незрозуміле – пояснити чи теж викреслити з пам'яті, і тільки хороше, світле, добре, сповнене надій – залишити в ній назавжди.

– Так, люба, той мед, гадаю, ми пам'ятатимемо.

– А найдужче твої кавалери, Софійко, – усміхнулася Тамара.

– Та які там кавалери, вигадала таке, Нададзе...

– Ох, Софіє, чи ж я не бачила, як вони дивилися на тебе минулого літа – і старший, і молодший. Шкода, що я скоро іду, – я б залюбки відвідала оперу в товаристві милого Олекси. Або модний концерт – кажуть, цього літа в Києві очікується просто нашестя іменитих іноземних співаків... Та, вибач мені, не хочу жениха відбивати.

– Балакуха ти, Нададзе.

Останні слова мадемуазель Яворської навряд чи хтось почув, окрім неї, – ніч уже давно поступилася новому дню. Дортуар спав. Заснула й Софія, сподіваючись, що їй насниться не іспит, а щось радісніше.

Так, Інститут недарма ретельно готувався до балу, недарма прикрашали стіни й балкони, недарма паркет натирали до дзеркального блиску. На хорах гримів оркестр, величезну залу осявали не сотні – тисячі вогнів, що відбивалися в доброму десятку дзеркал, почеплених поміж вікнами, як у царському палаці. Грати, за якими раніше збиралися родичі інституток, уже зняли, і місце, де вони стояли, навряд чи можна було б відшукати – віднині і братам, і батькам, і матінкам, і сестрам, і кавалерам дозволили кружляти в танці інституток, пригощати їх ласощами та напоями. Мадемуазелі ж, щоправда лише випускниці, віднині могли запрошувати на свята своїх кавалерів. І більше не вдавати, що це кузен, або троюрідний брат, або племінник покійного вітчима.

Її ясновельможність мадам начальниця, яка й сама так поводитися замолоду, вирішила, що немає нічого поганого в тому, щоб дівчата покинули хитрувати чи відверто брехати. На подив пані начальниці, скасування заборони відбулося легко – адже багато пань з Опікунської ради також колись були інститутками. А отже, чудово пам'ятали, як неприємно, коли батько чи матінка лише з-за ґрат можуть милуватися своїми донечками, які так подорослішали.

Вузькі столи із частуванням вражали сьогодні вихованок і срібними відерцями з шампанським, і величезними чашами крешону, і незвичайними фруктами, доправленими з усіх усюд.

– Ну чим не Варшава, – зітхала мадам Савицька, одна з пань-опікунок.

– Краще, шерочко. – Матінка Софії обійняла свою давню подругу. – Набагато краще. Та й душевніше.

Стіни Інституту, певно, ніколи не бачили такого сліпучого сяйва коштовностей, такого барвистого параду суконь щонаймодніших фасонів, які відтіняли ошатні фраки та сюртуки. На окрему увагу заслуговували пани військові. Парадні мундири виблискували нагородами, золотом мінилися еполети, зброя в піхвах була вичищена до блиску і могла посперечатися у своїй сліпучості з коштовностями пань.

– Ах, медам, якими сірими й блідими ми виглядатимемо на такому блискучому тлі... – прошепотіла Софія, підглядаючи в ледь прочинені двері, що вели з коридору в залу.

– Яворська, ну що за дурниці! Ти така гарненька, що Олекса Савицький не забуде освідчитися тобі в найніжніших почуттях. Та і де це ще зробити, коли не на балу. Ах, це так романтично.

Вихованки, за звичкою вишикувавшись парами, заходили в блискучу залу. Всі нагороди вже було вручено, всі похвальні листи отримано, на всіх очікував вечір, присвячений тільки задоволенням.

Урочистий марш, написаний паном Глинкою, супроводжував вихованок на всьому шляху від входу в невпізнавану залу до місць, спеціально відведених для них.

Перше відділення, сяючи почепленими шифрами, гордими та милими усмішками, новою, незвичною для себе красою, наближалось до наставниць. І тут їх чекав останній із сюрпризів, на які такою щедрою виявилася пані наставниця. Не сухі слова похвали, а кавалери чекали появи інституток. Перший святковий танець, як розважливо вирішила її ясновельможність, напевно запам'ятається значно краще, ніж навіть сотня похвал, що прозвучать цього вечора.

Дівчата, такі несхожі на себе звичайних, були здивовані. А деякі з матерів, що теж колись навчалися в Інституті, ледь не відкрито заздрили своїм дорослим донечкам.

Щойно залунали звуки полонезу, як до Софії підійшов офіцер у парадній формі й запросив на танець. Дівчина, не тямлячись від здивування, упізнала в цьому офіцерові Олександра, милого Олексу Савицького, давнього приятеля, того самого, з яким лазила по мед, ловила в річечці рибу і лякала шерочку Тамару привидами, загорнувшись у старі батистові простирадла.

Від повільних м'яких кроків Олександра, того, як ніжно він вів дівчину в танці, Софія втратила дар мови. Майже половину кола вона мовчала, аж поки не відчула, що оговталась від подиву.

– Олександр, вас просто не впізнати, – нарешті змогла вимовити вона.

– Ви мені лестите, Софіє. Це вас не впізнати – ви прекрасні, мов принцеса з казки...

Софія не придумала відповіді й визнала за краще змінити тему.

– А ваш молодший брат теж тут?

– Так, звісно, адже наша матінка – одна з пань-опікунок. І дуже дбайливих, мушу сказати. Батько навіть гнівався на неї за таке старання служіння чужим дочкам...

– Та ви жартуєте, – мимовіль розсміялася Софія. – Генерал гнівався на вашу матінку? Я навіть уявити собі такого не можу. Вони ж просто ідеальна пара. Якими були й мої батьки, поки тато не помер.

– Не будемо сьогодні про сумне, мила Софіє. Адже це ваше свято, перший ваш бал.

– Так, маєте слухність, Олексю. Але де ж Андрій?

– Та он він, подивіться, веде в танці вашу подругу.

Андрій і справді вів у полонезі Тамару. Це видовище чомусь неприємно штрикнуло Софію. Та вже наступної миті вона забула і про Андрія, і про подругу – полонез скінчився, і Олексю, вклонившись, поцілував їй руку.

– Не треба...

– Софіє, прошу вас, вислухайте мене...

Та Софії не хотілося зараз нічого слухати, хоча Олександр говорив дуже серйозно.

– Ах, друже мій, тут так задушливо. Може, ходімо на терасу?

– Як хочете. Хвилинку, я наздожену вас.

У залі справді було задушливо. Софія із задоволенням буквально пила свіже червнєве повітря і милувалася густо-синім вечірнім небом, на якому спалахували яскраві літні зорі.

– Точно як минулого літа, – пробурмотіла дівчина.

– Ви маєте слухність, люба моя, – пролунав позаду голос Олексю. – І нарешті я можу сказати те, що мріяв сказати вам ще минулого літа.

– Не треба, Олександрю...

– Софіє, прошу, вислухайте мене. Я людина військова, не люблю невизначеності. Мої мрії, як мрії будь-якого чоловіка, прості: власний будинок, дозвілля, присвячене звичайним радощам життя, родина. Та часи зараз неспокійні. І про



прості мріяння можна забути. У будь-якому разі, Софіє, знайте, що для мене немає нікого кращого від вас. І якщо на те воля наших батьків...

– Так от ви де сховалися, – вибіг на терасу Андрій.

– Ох, братику, як же ти невчасно... – упівголоса пробурмотів Олександр.

Проте Софія зраділа появі Андрія й із задоволенням відповіла:

– Лише на хвилинку вийшли, Андрію. Як вам наш бал? Як Тамара?

Юнак розсміявся і тільки махнув рукою.

Бал відгримів уже місяць тому, й інститутки роз'їхалися по оселях. Декілька днів дівчина просто оговтувалася, знову звикаючи до рідних стін, цокання настінного годинника у вітальні, тихого співу піаніно, коли його торкалися пальці матінки... Та невдовзі повернулися в її життя подруги й кавалери.

І занепокоєна матінка почала заводити із Софією розмови, яких дівчина слухати не хотіла.

– Софійко, чи не варто тобі придивитися до Олександра?

– О Господи, матінко, та навіщо?

– Дитинко, він приходить до нас майже щодня, ви разом буваєте на концертах, у театрах, гуляєте. Скоро це буде вже непристойно часто.

– Мамо, та ми ж гуляємо не вдвох! З нами і Андрій, і мої подруги.

– Подруг не враховуємо. Поведінка Олександра цілком розумна – він офіцер, сім'я його з вищого світу. Та й сам він серйозний юнак... Мені здається, що кращого жениха для тебе годі й шукати.

– Господи, мамо, та до чого тут «жених». Ми ж просто добрі приятелі, давні знайомі.

– Проте я бачу його поведінку геть інакше. Квіти, подарунки, концерти... Так упадають за майбутньою дружиною.

– Ма-а-амо! Але я ж заміж не збираюся. Та й не подобається він мені... так, як чоловік має подобатися.

– Дитинко, – мати провела вузькою долонею по розкішному чорному волоссю донечки, заплетеному в широку вільну косу. – Звикнеш, то й полюбиш. Гадаю, Олександр докладе всіх зусиль, щоб завоювати твоє серденько.

Софія збагнула, що матір переконати годі, й вирішила «зайти з флангу», якщо вже матінка заговорила про «завоювання» її, Софіїного, серця.

– Матусю, але хіба у вас із батьком усе було так само?

Очі матері зволожилися: біль утрати був іще такий свіжий.

– Ну що ти, дитинко, я побачила батька й одразу закохалася. Та ще й як! І в голові паморочилося, скрізь він ввижався, тільки його голос і чула. У такому солодкому шалі мало не рік прожила, доки він наважився мені освідчитися. Виявилося потім, що він теж покохав мене, ледве побачив.

– Матусю, ось і я так хочу, розумієш?! Не «серйозний юнак», не «сім'я його з вищого світу». Хочу, щоб голова обертом, щоб ніг під собою не чути!

– Ох, дитинко... Розумію, але...

– Отож облишмо поки що все, як є. Ну, а раптом я прокинуся одного чудового дня і зрозумію, що без Олександра мені світ не милий.

– Дуже мені б цього хотілося, Софіє...

– ...а доти я просто буду твоєю веселою донечкою, радітиму прекрасному життю, дивовижному нашому місту й роздумуватиму над тим, як жити далі.

Яворська-старша зітхнула – вдача дісталась доньці від батька: переконати її було неможливо, залишалося тільки сподіватися, що одного дня вона справді закохається в Олексу Савицького так, як він уже давно закоханий у неї.

– Домовилися, донечко.

## Розділ 5. Три Універсали

Андрій спітнів, хоча в аудиторії було доволі прохолодно. Правду кажучи, було просто холодно, але чорнило, звісно, ще не застигло. Замерзлий і втомлений, викладач вищої математики дивився на тих студентів, що залишилися, і прикидав, чи встигне він прийняти всі завдання до темряви, хоча годинник наполегливо показував тільки початок другої години. Андрія хилило на сон, і він сильно потер долонями обличчя.

– Так, цей січень геть не схожий на торішній...

Андрій, хоч як поспішав, на мить відволікся. Він був цілковито згоден з викладачем (гм, дивно) – січень вісімнадцятого геть не скидався на січень сімнадцятого. Хоча... І морози стояли міцні, і завдань було чимало – така вона, математика, цариця наук. Три довгі роки її вивчають, але й на четвертий (принаймні так у планах курсу записано) ще чимало залишиться. А втім...

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примітки

1

Загальна Українська Рада – загальноукраїнська політична організація, заснована 5 травня 1915 року у Відні для представлення в Австро-Угорщині політичних інтересів усього українського народу (а не лише підлеглих Габсбургам галичан) під час Першої світової війни. Очолював її майбутній прем'єр-міністр Західноукраїнської Народної Республіки Кость Левицький. Діяла до 4 листопада 1916 року. (Тут і далі прим. ред.)

2

За новим стилем 9 лютого.

3

Партія лівих соціалістів-революціонерів діяла в Росії у 1917–1923 роках. Її члени взяли активну участь у Громадянській війні, доклали чималих зусиль до боротьби з білогвардійцями, водночас виступаючи проти більшовицького керівництва. Саморозпустилася внаслідок встановлення в СРСР однопартійної диктатури, а в 1930-ті більшість її очільників було репресовано.

4

За новим стилем 29 січня. Тут і далі дати подано за старим стилем, якщо не зазначено інше.

----

Купить: [https://tellnovel.com/tur-konovalov\\_kostyantyn/kruti-1918](https://tellnovel.com/tur-konovalov_kostyantyn/kruti-1918)

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)